

Володимир Винниченко

Філософія й етика Шевченка

(Промова в 51 роковини смерті поета)

Минув 51 рік, як помер Тарас Шевченко. І тільки в останніх роках Україна почала цінити свого великого поета. Раніше Шевченка знали тільки невеличкі кола інтелігенції. Тепер же на вечорі, урядженім в пам'ять Кобзаря України, сходяться не тільки інтелігенти. Тут бувають і ті пани, яких так глибоко ненавидів Шевченко, бувають і попи, з яких сміявся він – робітники й селяне, яких кров'ю серця свого любив він, – навіть не диво на російській Україні побачити на таких вечерах гостями поліційних урядників, тих самих урядників, які арештували Шевченка, які везли його в далеке заслання. Найбільші вороги всього поступового, гуманного, людського – російські чорносотенці, і ті цілком щиро признаються до Шевченка, люблять його по-своєму й навіть цитують. О, не в суд і осуждення Шевченкові я говорю се! Я навіть не скажу того, що говорять деякі «критики»: Шевченка ніби тому так люблять всі класи суспільства, що він не має сталого світогляду, що він сам собі перечив, що раз говорив одне, а другий раз друге. І тому не трудно брати всякому у Шевченка те, що йому більше до смаку.

Я сього не скажу. Навпаки, я скажу, що більш сталого світогляду, більш цільної натури трудно знайти в історії людськості. І се власне єсть те, що найбільшою мірою спричинилося до загальної любови до Шевченка.

Його можна зрівняти з Сократом або Толстим. В різні епохи жили сі люди, в неоднакових умовах виявляли себе, але у всіх їх одно було спільне: се та сама цільність, гармонія тіла і душі, гармонія світогляду і житя, про які я говорив. Багато філософів було з глибшим розумом, ніж у Сократа, за ті часи, але нікому так не вірили як йому. Були у росіян письменники з талантом рівним таланту Толстого, але того впливу на людей, який має Толстой, вони не мали й не мають. Через що? Через те, що сі люди жили так, як говорили і говорили так, як жили. І коли вони зустрічались з перепонами, котрі разривали їх, котрі не давали жити так, як говорили і говорити так, як жили – сі люди не розривали себе, не

корилися, вони не могли скоритися. І за се платили найціннішим скарбом у людей – життям. Приклад Толстого може яскраво підкреслити сю думку. Він не завжди жив так, як говорив. Він навіть сам казав: «робіть не так, як я роблю, а як я говорю». І се обезцінювало те, що він говорив. Йому не вірили, критикували його, показували пальцями на нього. Толстой сам се почував і мучився тим. Але зрештою прагнене до гармонії всього ества свого, до гармонії життя і розуму вибухло з такою силою, що він сивий, немощний дід, кидає всю родину свою, все, до чого звик він і йде жити і робити так, як він говорив. І за се заплатив життям. Тоді вся Росія, весь світ відчув сей великий акт сучасного пророка. Я думаю, кожний пам'ятає ту щиру скорботу і щирий подив, які опанували всяким, хто хоч трохи знав Толстого.

У Шевченка можна бачити те саме, тільки не в такій підкресленій виїмковій формі, але, може, ще в трагічнішій, ніж у Толстого. Ті сили, які розривали Толстого, були слабші, ніж ті, що розривали Шевченка. Для цього треба тільки зрівняти жите того й другого. Візьміть, зрівняйте: Толстой – граф, поміщик, з дитячих літ до зрілості в багатстві, розкошах, пошані, славі. Йому тільки ходило о те, щоб роскоші змінити на просте робітниче жите, любов до своїх близьких поширити на всіх людей. Се не легко.

Але чи легше було Шевченкові? З малих літ кріпак, наймит, лакай, у нужді, зневазі, темноті. Тільки блиснуло трохи світла в житті – схопили і знов на десять літ у страшну яму, в зневагу, тьму, пониження, голод, холод. Бути двадцять літ кріпаком і лакаєм у панів, десять літ у москалях – терпіти се все і ні думкою, ні словом, ні вчинком не зрадити собі, се не те що вчинок Толстого. Толстой все жите робив не так, як говорив, а Шевченко і не молився навіть. Тільки вдумавшись у се многострадальне жите, починаєш розуміти, скільки геройської, мовчазної, стихійної сили мав сей чоловік!

Таку силу може мати тільки народ і то переважно селянство. Селянство найбільш стихійна, але й найбільш гармонійна частина нашого суспільства. Селянин думає так, як він живе. Філософія його, мораль, звичаї – все випливає з життя і знов зливається з життям. Де життя, а де філософія – розрізнити трудно. Се єсть одна цільність. У селянства не може бути того, що було, наприклад, у Шопенгауера і що є у більшій частині

інтелігенції. Шопенгауер був понурим песімістом, вірив у владу страждання, а щодня по обіді грав на флейту, як всякий добрий німецький буржуа. Серед нашої інтелігенції і її ідеологів ми самі знаємо багато таких песімістів. На папері він розчарований, трагічний страждалець, а в житті дуже оптимістичний чиновник і щодня по обіді грас, наприклад, на... білярді.

Не було цього зовсім у Шевченка, бо Шевченко був селянином. Мало того, він був ідеальним селянином, він був символом, живим символом селянства. А як наше селянство в той час представляло всю націю, то і всієї української нації. Вчитайтесь у Шевченка: ніде ви не вичитаете чогось такого, чого би не міг сказати селянин. Ви нічого не знайдете того, чим боліє інтелігент, чим боліє визискувач-пан, чиновник. Нема у Шевченка абстрактних міркувань, заплутаних проблем, якими нагородив нас капіталізм. У його муки і болі тільки народу. І се не ті болі, які описують нам песімісти-чиновники, які хочуть показати нам «мужицьке жите». Се боліє перед нами сам мужик, який виріс серед сих болів, який до останніх куточків душі своєї звязаний з ними. Ніякий пан, що пройнявся наскрізь демократичними щирими чуттями, не може мати тої степені чуття, яке може бути у сина селянина. Весь світогляд Шевченка – народний, селянський, весь з його ніби протиріччями й неконсеквентностями. І тільки через те, що Шевченко а ні комою не зрадив йому, через те, що мав у собі велику силу гармонії, цілності, тільки через те і виникли ті ніби суперечності.

Особливо видно те з релігійності Шевченка. Дехто називає Шевченка атеїстом, а дехто, навпаки, щирим християнином. Ні тим, ні другим Шевченко не був. Чи наше селянство, наш народ атеїстичний? Хто се може сказати? Ніхто. Але чи християнський? Також ні. Ті зверхні форми, що видні, на перший погляд, грають дуже малу роль у дійсному житті селянства, іноді ж цілком не ту, яку хотілось би кому-небудь. Але наш народ – *релігійний*, як і всякий народ, де б він не жив, як всяка група людей, яка живе довгий час спільним життєм в однакових умовах. Релігія – се перш усього бажання уникнути страждання, се єсть віра, упованіє на те, що колись страждання не буде, а буде щастя. В цьому зміслі кожний, кому тяжко, хто гине під тягарем мук і не має на скинення його з себе тут, на землі, ніякої надії, той, хоч би для того, щоб

легче нести сей тягар, мусить уповати на те, що колись буде добре. В цьому змислі кожна ідеологія може стати релігією.

І Шевченко тільки в такому змислі був релігійним. З огляду цього Шевченко зовсім не визнавав ідеї *фатуму*, йому була чужою покірливість, безоглядна фатальність долі, якій треба мовчки коритися, щоб вона з ним не виробляла.

Шевченко, як і народ, не філософствує для філософії, релігія у нього не для релігії, як се часто буває у тих, кому треба себе розважати чимсь. Ні, у нього все для того, щоб не було страждання, щоб не було знущання над братами, щоб не було голоду, холоду, болю. Тільки за сим і звертається він до всемогущої сили – Бога. Але ця всемогуща сила в уяві Шевченка була силою всеблагою, силою, що мала насаджувати на землі правду і справедливість; а коли справедливість різко, ганебно нарушувалася, то Шевченко не міг прийняти того з християнською покорною зі словами – «така воля Божа».

І нема нічого після цього дивного в тих поривах Шевченка до протесту проти всякого знущання чоловіка над чоловіком. Шевченко родився і зріс кріпаком. Всі жахи, всі жорстокості суворих часів кріпацтва Шевченко пережив як свідок, але свідок не безсторонній, що дивився зі співчуттем на покривджених, але що сам був тим окривдженим, що на собі відчув все те страхіття. Те, про що інші описувачі тих часів оповідають нам, будучи вражені у своїх чутливих серцях тяжкою долею меншого брата, і тим оповіданням демонструють шляхетність своєї вдачі, проте Шевченко писав зі всею пристрасстю чоловіка, що кожна рана його болить, що кожна кривда його не минула, а болуче вразила. І тому я не знаю і думаю, що ніхто не знає ні одного поета в світі, який би з такою силою, з такою палаючою силою описував кривду кріпацьких часів. В огненних словах Шевченка часто звучить ненависть проти властителів кріпаків, проти зловживаючих сею своєю владою, і ми мусимо признати, що коли поезія перейнята буває ненавистю, то таке явище, як кріпацтво часів Шевченка було об'єктом, відносно якого ненависть в уоезії є не тільки оправданою, але і благородною.

Самий факт кріпацтва настільки обурював Шевченка, що він пристрасно відносився до властителя кріпаків, як до такого безоглядно до його особистих поглядів, поводження, моралі. І

нічого спільного Шевченко не має з панською мораллю. Ми вже бачим це з відношення Шевченка до релігії, яка рідність є між ним і панами. Така сама спільність і в інших сферах. Так само і в моралі Шевченко чужий панам, як чужий їм народ. Я вже не кажу про ту різницю, яка виходить з різних соціальних станів і, значить, різної соціальної етики. Пан виріс паном і думає, що бути паном – річ не погана, а ще й почесна, бажана, така річ, якої варто добиватися все життя і якій повинні заздрити всі, хто її не має. Пан і всякі полупанки щиро так думають. Шевченко не міг так думати, бо сам був кріпаком, наймитом. Шевченко був найнижчий і тому не мав нікого під собою, на кого міг би дивитися з гори. А з такого погляду впливає певне відношення до сучасного права, політики, до всього, що має характер етики пануючих.

А візьмемо сферу кохання, родини, шлюбу? Що тут спільного у Шевченка з тою фарисейською, продажною, контрактною системою моралі панів, яка в основу всього кладе гроші, маєтки, посаду, докторат і таке інше? Мораль, після приписів якої, чоловік має право кохати не тоді, коли кохання приходить, а тоді, як є на шлюб гроші, як є докторат і посада на утримання жінки і родини.

Скільки гнівної туги виливається в посланнях до нареченої Ликери, коли Шевченко пише про сих «моральних» людей, що глузують з кохання, з любови, з найкращих інтимніших паруваль і переживань, коли тільки вони не укладаються в загально прийнятій формі і шаблону.

Вчитайтесь у прекрасні, розсіпані по всій книзі «Кобзаря» ідилічні сцени кохання, перейняті ліричним настроєм, або рядки, що вириваються у поета як вираз його власних почуттів або переживань. Які слова, які ноти в них чуються перше всього. На перший план Шевченко ставить кохання, любов, відчуття повної свободи в такому великому акті людського життя, як шлюб. Самий же шлюб не для того, щоб через його побільшити свої матеріальні зиски, а для того, що є єдиною ціллю кохання: для дітей, для продовження людського роду. І через те мати в творах його грає таку велику роль, через те покритка, одурена паном, має в йому такого пристрасного оборонця. Ось що він каже сам в поезії «У нашій раї на землі»: *«У нашій раї, на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молода / З своїм дитяточком малим. / Буває, іноді*

дивлюся, / Дивуюсь дивом, і печаль / Охватить душу; стане жаль / Мені її, і зажурюся, / І перед нею помолюся, / Мов перед образом святим / Тієї матері святої, / Що в мир наш Бога принесла»

І тут же, переказавши тяжку долю цієї матері, яка всі сили свої дає дітям, яка по краплі виціжує в них сік свого серця і засихає, він гірко додає про панів: *«Добре отим панам жити / Нічого не знають! / І не знають, як ті діти / У їх виростають, / Бо матері там не мають, / А мамку наймають».*

Коли продовжувати приклади, то у всіх сферах людського життя ми знайдемо ту саму ворожість Шевченка до панської етики, скрізь ми знайдемо ту віковичну мораль здорових інстинктів, свободи і любови до рівних собі. Візьміть політично-національні погляди Шевченка. Вслухайтесь у його голос, коли він говорить про гнобителів і пригноблених. Тут не один поетичний талант, тут не вміння переказати у віршованій формі свої почуття – тут виношені в серці віки кривд, образ. Тут знову постає в образі Шевченка народ, козацтво. Тут з дна народної душі здіймається многовічний, кривавий утиск шляхти польської, сеї наймерзотнішої кляси зо всіх народів, найнікчемнішої, негідної ні до чого і через то найбільш нахабної, жадної, хвалькуватої. Не диво, що накопіла за стільки віків ненависть народу вибухала з такою силою, з таким скреготом зубів у геніального речника його.

Короткозорі «критики» Шевченка іноді обвинувачували його в шовінізмі. Се за його «Гайдамаків», за ту насолоду, з якою він писав криваві сцени сеї поеми. Дійсно, криваві, жорстокі сцени; дійсно, в них чується насолода козацько-мужицької душі, але від чого вона? Хто міг би інакше, спокійно написати? Тільки той, хто міг би спокійно слухати чорні, страшні оповідання мук і глуму нашого народу, які тяглися не рік-два, як гайдамачина, а сотні років, сотні довгих, безперестанних років того самого, що робили гайдамаки.

Але чим більша ненависть до гнобителів, чим більше обурення до утиску, тим гарячіша любов до пригноблених, тим палкіше прагнене рівності і братерства. Так мусить бути, се необхідно. І тому ми бачимо у Шевченка ті національно політичні ідеали, які її тепер можуть бути сміливо поставлені в програмі всякої щиродемократичної партії. Але й в сих ідеалах Шевченко

був вірним собі, ні одного постуляту він не виставив такого, якого не виставив би народ селян і козаків.

Переходячи, нарешті, до, так сказати б, індивідуальної, суб'єктивної етики Шевченка, до ставлення його до самого себе, ми знов не знайдемо нічого дизгармонійного, суперечливого собі. В суб'єктивній ліриці його ми не знайдемо ні кислої туги *«самотних душ»*, ні надуті гордості зі свого маленького «я», ні туманної, невиразної скарги *«непризаного генія»*, нічого того, що часто можемо знайти у сучасних наших поетів. Сей індивідуалізм, самотність, безнадійність, недокровенність сучасних поетів є продукт міста, продукт капіталізму, який жене до міста селянських синів, відриває їх від рідного ґрунту, кидає в чужу сферу і робить самотніми. Сим мужицьким синам хотілось би пристати до пануючих, але туди за одні вірші не приймають. Додому, до народу їм вертатись також не мило. І вони, звичайно, лишаються самотніми. Вони не зв'язані ні з чим більшим, що би дало їм великі чуття, велике страждання й велику любов. Вони мусять лишатися на самоті з самим собою, зі своїм «я». Але яке б велике се «я» не було, воно повинно коли-небудь кінчитися. І через те ми бачимо сю витонченість переживань у поезіях наших індивідуалістів, бачимо, як вони пильно довбаються в кожній дрібній прояві свого «я» і роздувають його до значіння космічної події. Звідси виходить і та невиразність їхня, каламутність, якою вони силкуються зробити для читача воду душ своїх глибокою. Тут корінь безфарбности, неглибокості їх переживань. Особливо се помітно у деяких галицьких поетів, бо на них мала вплив дегенеруюча, шляхетсько-польська література, в якій ідеали Шевченка ніколи не грали великої ролі.

Шевченкова лірика – лірика людини, яка нерозривно пов'язана з іншими людьми. Візьміть його перший ліпший ліричний суб'єктивний вірш, ви в ньому неодмінно знайдете елемент пов'язаності з людьми. Чи сумує в тяжкій недолі Петербурзької цитаделі, він неодмінно пов'язує свій сум з тугою за Україною, вишневими садками, селом, білими хатками. Чи блукає він у степу на засланні і з печалю дивиться на билину, яку гойдає вітер, – биліна зараз же асоціюється в його очах з образом окривдженої, покинутої дівчини.

А хто не знає вірша «Мені однаково», цього безмірно-художнього твору, в якому гармонійно злилось почуте страдаючої людини і громадянина? Таких віршів не можемо почути від тих, кому всеодно, чи злії люди присплять і обкрадуть Україну чи ні, для яких важно тільки їхнє «я» і самота.

Шевченко – живий, реальний символ нашого народу. В його особі історія зареєструвала той стан нашої нації, в якому вона тоді перебувала. І Шевченко – ні одною рисою не зрадив самому собі, своїй селянській, народній історії. Гармонія життя і думаня його не порушена ні в який бік. Все, що дало життя нашому народови, всі болі, всі скарби його, все Шевченко побожно передав нам у своїх дитячих сльозах, у своїх кривдах наймита, в муках в'язня, в приниженні солдата, у своїх вогневих, болючих піснях кобзаря! Він єсть сам та Москалева криниця, з якої може пити всякий, кого мучить згага, хто йде тим тяжким степом, що називається життям. Велика ж слава, невмируча слава і честь нашому великому Страднику-Москалю!

РЕЦЕНЗІЇ

Микола Зимомря, академік (Дрогобич)
Наталія Науменко, проф. (Київ) *проф. (Київ)*

Креативне осмислення літературного процесу

(Ковалів Ю. Історія української літератури. Кінець XIX – початку XXI століть». (Т. 1 – 2). – К.: Академвидав, 2013).

Ювілей, пов'язаний з 200-річчям від дня народження Тараса Шевченка, викликав продуктивну активність літературознавців, спрямовану на осмислення явищ і тенденцій українського письменства. Увагу філологів привернули видання останніх років, зокрема, таких дослідників, як Олексій Сухомлинов («Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя ХХ століття»; 2012), Олександр Галич («Fiction I non